Оригинални научни рад
Original research article

https://doi.org/10.18485/folk.2025.10.2.1
930.85(=411.16)(497.11 Novi Pazar)
726:26-523.42+725.95+718(497.11 Novi Pazar)"18/19"

Монументална материјална култура Јевреја у Новом Пазару: историјски развој, верска инфраструктура и очување наслеђа

Чедомила Маринковић

Студија истражује јеврејску материјалну културу Новог Пазара, фокусирајући се на историјски развој, верску инфраструктуру и очување наслеђа његове сефардске заједнице унутар Османског царства и у послератном контексту. Јеврејска сефардска заједница, основана крајем XVIII века од стране трговаца из Сарајева, формирала је структурирану општину која је одржавала верску и друштвену аутономију. Ослањајући се на археолошке доказе, архивску документацију и недавне напоре у очувању, ова студија реконструише просторне и материјалне димензије јеврејског живота у Новом Пазару, истичући верске праксе заједнице, културни идентитет и сталне изазове очувања наслеђа услед урбане трансформације. У раду ће бити представљена кључна места јеврејске материјалне културе која укључују: ритуално купатило (*микве*) интегрисано унутар Иса-беговог хамама, које представља пример архитектонског прилагођавања османским урбаним ограничењима, уз поштовање халахичких закона о ритуалној чистоћи; синагогу из 1857. године, која је вероватно моделована према сарајевској синагоги Ел Кал Виежо, а која одражава културни континуитет упркос ограничењима која су османске власти наметнуле архитектури немуслиманских религијских објеката; Јеврејски мост (Ел ћупри чико), који олакшава поштовање Шабата омогућавајући пролаз кроз град без кршења халахичких забрана; Јеврејско гробље, које је кључни материјални сведок историјске присутности јеврејске заједнице у Новом Пазару. Упркос разарању током Холокауста и каснијем запостављању, недавне рестаураторске иницијативе локалних власти и невладиних организација имају за циљ очување овог гробља, суоченог са изазовима урбаног развоја и политике сећања. Овде представљена истраживања наглашавају важност материјалне културе у реконструкцији историја мањина и истичу међусобну повезаност између верске праксе, урбаног простора и културног идентитета. Ово доприноси ширим дискусијама о османском плурализму, балканском мултикултурализму и очувању јеврејског наслеђа на Балкану.

Кључне речи: јеврејска материјална култура, Нови Пазар, сефардски Јевреји, Османско царство.

Историјски контекст и формирање заједнице

Нови Пазар се налази у долини коју формирају реке Рашка, Јошаница, Људска и Дежевска, окружен је планинама Голија и Рогозна, као и Пештерском висоравани. Већ у средњем веку, у непосредној близини данашњег града, налази се познати трг – Трговиште, који је служио као чвориште караванских путева са јадранске обале, из Босне и Дубровника, цариградским друмом ка Константинопољу или *Via Egnatia* ка Солуну, али и на север, ка унутрашњости Балканског полуострва. Ова локација је омогућавала интензивну трговину између Истока и Запада.[1] У средњем веку овај простор је био средиште средњовековне српске државе.[2]

Према истраживањима Богумила Храбака, тргови око древног Раса образовали су се кад је интензивирано рударство на Копаонику и на Косову. Најпре су то били Трговиште (подграђе тврђаве и једна од престоница Рашке) и Глухавица, а кад су робно-новчани подстицаји продрли и у већа сеоска насеља, и тамо су се јавили домаћи трговци, који су се повезали са великом извозно-увозном луком Дубровника. Пре доласка Турака тргови су били насељени хришћанским становништвом. Према казивању Евлије Челебије, Гази Иса–бегова џамија направљена је на темељима старије цркве (Čelebi 1973: 266). Насеље које је претходило Новом Пазару се налазило на левој обали реке Рашке и, према турским изворима, чак до 1468–69. се називало „Рас" (Чар Дрнда 1984: 77).

Последњи, али и највећи трг у низу тргова насталих на овом подручју био је Нови Пазар, који је већ око 1460. запослио неколико десетина дубровачких трговаца који су у ново варошко насеље прешли из Трговишта, Глухавице, Новог Брда и Смедерева.

Ново насеље, на месту овог старог, основано је од стране Иса-бега Исаковића, између 1459. и 1461. године, као „Јени Базар" (тур. „ново трговиште, пазар"), тако што је најпре подигнута палисадно ограђена тврђава (која је 1722. године добила свој данашњи облик), а затим и хамам, који је изграђен пре 1489. године, када се први пут помиње у

[1] Интересантан је начин на који су дубровачка, а касније и друге трговачке колоније базиране у Новом Пазару биле територијално организоване у другим деловима Балкана. Наиме, дубровачка колонија је имала више концентричних кругова у којима су обављани послови њених чланова. Први круг сачињавала су села у околини града, други рудничка места на Копаонику (Бело Брдо, Плана) или на Косову (Трепча, Ново Брдо, Јањево), трећи је обухватио Крушевац и Скопље, односно Приједпоље и Фочу, а наредни градове Видин, Смедерево и Београд. Више о овоме: Храбак 1989: 78.

[2] На територији града Новог Пазара се налазе најстарије српске цркве: Св. Петра и Павла у Расу и Ђурђеви ступови.

изворима (Ibidem). Након тога град је почео да се развија и на супротној, десној обали реке Рашке.

Од тада, Нови Пазар је постао истакнут трговачки центар, а функционисао је и као санџак – административни центар за турску војну област током османлијске ере.[3] Током овог периода Нови Пазар је служио као значајан трговачки град, чему је посебно допринела његова, већ описана, стратешки важна географска позиција, као и културна разноликост града, која је укључивала многе етничке групе: муслимане, Србе, Дубровчане и Јевреје.[4]

Јевреји се помињу у изворима за историју Новог Пазара од самог његовог оснивања. Историчар Богумил Храбак, у раду *Рашки пазари у XV и XVI веку*, наводи да се тридесетих година XVI века помињу дубровачки Јевреји, од којих је један, Михаел Јосефов, живео у Новом Пазару.[5] У дубровачким писаним изворима Јевреји Новог Пазара се помињу највише у вези са доласком у Дубровник, те обавезном

[3] Оснивање Новог Пазара од стране Иса-бега Исаковића је документовано у неколико историјских извора.

Најраније помињање Новог Пазара налази се у записима из Дубровника из 1461. године, где се град назива „Нови Пазар" и признаје улога Иса-бега Исаковића у његовом оснивању (Чар Дрнда 1984: 77). Оснивачка повеља (*вакфна*) Иса-бега Исаковића описује оснивање кључних објеката у Новом Пазару, укључујући џамију, пазар, хамам и хан, потврђујући његову основну улогу (Škrijelj 2021: 61). Санџак Новог Пазара је основан 1865. године, као посебна османска административна јединица, са Новим Пазаром као својим административним седиштем, након реорганизације Вилајета Босне према Закону о вилајетима из 1864. године. То је остао све до 1878. када је припојен Косовском Вилајету (Zdravkovski 2022: 34).

[4] У првим деценијама османлијске власти наставила се интензивна робна размена, па је Нови Пазар постао место извоза производа рударства, јавног или тајног. Пре 1455. основни елеменат наглог развитка рашких тргова био је црвац (реалгар) (од 1439.) и у мањој мери сребро (чак врло јефтино у Новом Пазару око 1465.). Доласком Турака, од 1462., сребро и олово морало се кријумчарити при извозу, који је такав трајао до почетка XVI века када су се слободно извозили црвац и глета (оловни оксид). Већ пре 1470. восак је преузео улогу основног извозног производа, да би му се касније (1507.) прикључила кожа, односно (од 1515.) кордован и монтонине, тј. прерађене јареће и овчије коже. Нови Пазар је био и извозник свиле (из призренског краја, Македоније и можда средње Албаније), ређе склавина (покривача), изузетно и робља, али никад у већим количинама говеђих и бивољих кожа, које су обично набављане са стране, посебно из северне Бугарске. Од средине XVI века Нови Пазар постаје један од главних експортера најпре косовске вуне, а потом и вуне из своје шире околине. Вуна ће постати окосница поновног јачања Новог Пазара око 1620., пошто је од средине, а нарочито од 80-их година XVII века Нови Пазар био у опадању. Расла је само његова улога као транзитног средишта и караванске станице на рути Дубровник–Софија (Скопље). О дубровачкој активности у Новом Пазару и околини, посебно детаљно, а на основу докумената из дубровачког архива, пише Богумил Храбак (1989).

[5] Храбак 1989: 78; Državni arhiv Dubrovnika (DAD), mob. XXX, 81' и 82'.

мером задржавања у лазарету (карантину), која је била мера заштите од уношења и ширења заразних болести из Османског царства у Дубровачку Републику. Како нас обавештава дубровачки архив, такав случај је био и са новопазарским Јеврејином Антонијем Моријем, који је у Мандарац стигао 20. 6. 1726. године, али га је напустио пре истека прописаног времена карантина.[6]

Ипак, присуство Јевреја у Новом Пазару је до треће четвртине XVIII века било спорадично.[7] Јевреји су у већем броју у Нови Пазар дошли највероватније из Сарајева[8] у последњој четвртини XVIII века, управо у тренутку када су се, због политичких неслагања са Османским царством, из њега повукли Дубровчани. Први познати историјски податак који имамо о Јеврејима Новог Пазара говори о томе како је Дубровчанин Лука Миљковић 1766. године оставио свој *безистан* јеврејским трговцима (Винавер 1976: 46–59).

Јевреји у Новом Пазару су били Сефарди и међусобно су говорили ђудезмо, тј. ладино. Како им је приступ другим занимањима углавном био забрањен, Сефарди су се најчешће бавили трговином. Они су били веома вешти трговци, а Турци су их „често и радо подстицали" да насељавају градове, јер су у њиховој трговачкој способности видели велику благодат (Радовић 2006: 170). У Новом Пазару се највише трговало кожама, воском, вуном и крзнима и, понекад, свилом.[9] У прво доба Јевреји су у Нови Пазар долазили сами, без породица, испитујући услове рада и живота. Тек после извесног времена, уколико би се посао показао лукративним, они би са собом доводили и породицу.

[6] DAD, SANITA IARNP.
Мандарац у Дубровнику се историјски односи на кварт близу источних градских врата (врата од Плоча), у близини градских зидина, који је посебно повезан са комплексом Лазарета. Лазарети су значајан историјски комплекс, изграђени између 1627. и 1647. године, са циљем да заштите Дубровник од куге и других заразних болести. Реч „лазарет", која означава болницу за хоспитализацију и лечење жртава куге, а касније и лепре, венецијанска је реч. Назив је можда настао преклапањем и повезивањем имена Назарет, које се повезује са Лазаром, заштитником оболелих од лепре и других заразних болести уопште. Острво Стари Лазарет („Lazzaretto Vecchio"), које гледа на венецијански Лидо, пре XV века носило је име Острво Свете Марије од Назарета (Vicentini et al. 2023: 116–126).

[7] У то доба је документовано да су неки Јевреји из Новог Пазара долазили у Дубровник, највероватније због трговине. Дубровачки архив нам пружа следеће податке о присуству Јевреја: Аврам Гаскон је боравио у Дубровнику 1719. године, Бахар Толентино 1730., Самуел Франко са женом и двоје деце 1734. године, Исак Анђео 1736., а Давид Габај 1750. године (DAD, SANITA IARNP).

[8] Сефардска заједница у Сарајеву је званично основана 1565. године. Тихомир Ђорђевић (1933: 23) чак помиње и 1441. као годину доласка првих Јевреја, што би значило да је њихово присуство претходило оснивању града 1562. године.

[9] Cf, f. 5.

Из тог разлога, вероватно почетком XIX века, долази до већег прилива Јевреја и њихових породица, што доводи до стварања јасно структурисане јеврејске заједнице у овом граду. Од тог доба до четрдесетих година XX века заједница се развијала, да би у потпуности нестала након 1941. године, када је највећи део припадника био интерниран и погубљен у логору на београдском Сајмишту.

Религијска инфраструктура и материјална култура микве унутар Иса-беговог хамама: архитектонски и ритуални значај

До истраживања Иса-беговог хамама 1975. године мислило се да *микве* (ритуално купатило које код Јевреја служи за духовно прочишћење) у Новом Пазару није постојало. Ипак, скоријим детаљнијим истраживањем, иначе веома урушеног, хамама примећена је једна необичност. У једном од *халвата* (простора за купање) женског дела двоструког Иса-беговог хамама пронађена је чудна конструкција: бетонска када димензија 166x82 цм, дубока око 1 м. Према материјалу од кога је сачињена, верује се да је настала почетком XIX века. Како раније муслимани нису уобичајавали да се купају у кадама, највероватније објашњење појаве ове конструкције било је да је служила за ритуално купање Јевреја (Цртеж 1).[10] По овој одлици микве у Новом Пазару није никакав изузетак: у Османском царству већина јеврејских верских купатила налазила се или у оквиру хамама или је била прерађена од већ постојећих хамама.[11]

[10] Ову тезу је први пут изнео Хамдија Крешевљаковић (1952: 25). Касније су овај закључак у својим радовима поновили: Ђорђевић 1975: 142, Цртеж 1; Нешковић и др. 1988: 23, Слика 17; Mentović i Ajbl 2019: 40; Albahari-Salaćanin 2019: 217–221.

[11] Овакав је случај, на пример, био са београдским хамамом који су држали браћа Зунана, а који је постојао у Солунској улици до 1938. године. То микве је, не знамо када тачно, било прерађено од турског хамама. Више о томе: Zamolo 1970: 187–197.

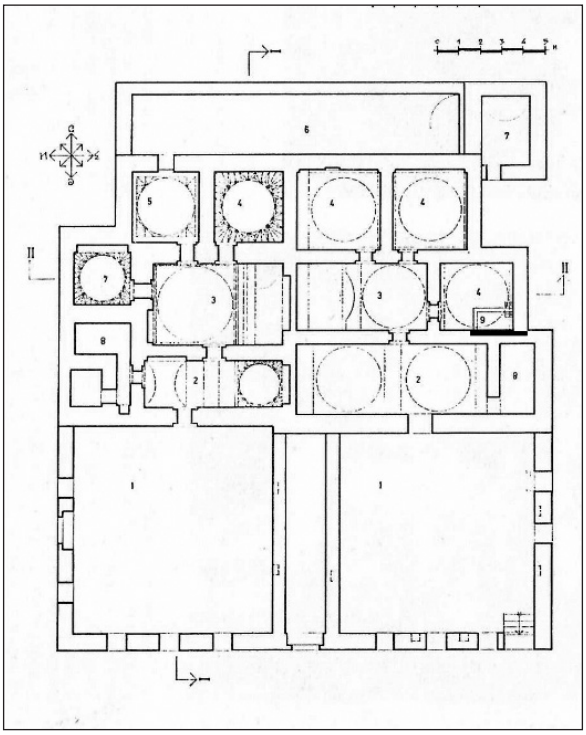

Слика 1. Цртеж плана хамама Иса-бега Исаковића
са назначеним делом где се налази микве, Нови Пазар
(преузето од: Нешковић и др. 1988: 24, Црт. 17)

Старо правило је да се при оснивању сваке јеврејске заједнице на неком простору најпре мора изградити ритуално купатило. Функција ритуалног купатила је потапање – ритуално прање. Сама реч „микве" преводи се као „збориште".[12] Микве нису намењене одржавању хигијене, већ ритуалном прочишћењу – промени духовног статуса. Пошто је човек биће које не може да живи под водом, потапање и израњање целе особе, како се то по халахи правилно изводи, укључује поништавање претходног духовног стања и ново рађање. Сматра се да вода, као извор живота и почетак света, има моћ прочишћења и духа и тела.

[12] Термин *миквех* (хебрејски: מִקְוֶה) етимолошки потиче од семитског корена קָוָה што значи „прикупити" или „окупљати". У библијском хебрејском микве се првобитно односио на „прикупљање" или „окупљање" воде, као што је базен или резервоар, што се може видети у фразама попут *микве хамаим* („прикупљање воде"), које се помињу у 1 Мој, 1:10 и 2 Мој, 7:19.

За јеврејски живот – а по многим изворима у Новом Пазару су живели ортодоксни Јевреји[13] – ова институција је од највећег значаја, јер се без ње не може одвијати верски живот.[14] Све остале институције (синагога, општина, гробље) много је лакше организовати него ритуално купатило , за чију изградњу постоје врло детаљни и захтевни халахички прописи.[15] Микве мора бити изграђено или у земљи или као интегрална компонента зграде. Вода која се користи мора потицати из природног извора (нпр. кишница, извор, река) и не сме бити допремљена непосредном људском интервенцијом. Микве мора да садржи минимум 40 сеа воде, што је око 200 литара. Чиста вода може бити укључена када је доступна почетна количина природне воде. Новопазарско јеврејско ритуално купатило, иако адаптирано, у овом случају задовољава све напред наведене захтеве: налази се у оквиру већ постојеће зграде хамама који се не налази далеко од реке, што је један од главних услова за јеврејско ритуално купатило, а по истраживањима, вода се у њега „сливала цевима које су падале под углом", тј. „у њега је вода допремана без људске интервенције" (Ђорђевић 1975: 137–144).

[13] Јеврејске деноминације – понекад зване покретима, гранама или струјама – главне су категорије верске припадности међу Јеврејима. Ортодоксни јудаизам се сматра најтрадиционалнијом формом јудаизма, која гледа на писану и усмену *Тору* као на божански откривене и вечне обавезе. Ортодоксни Јевреји строго се придржавају халахе (верског закона), одржавајући континуитет са праксама за које се верује да потичу са планине Синај, из доба када је Мојсије добио таблице закона. Остале струје у јудаизму су: конзервативни јудаизам који балансира између традиције и промена, реформистички јудаизам који даје приоритет адаптацији и аутономији, док се четврти, реконструкционистички јудаизам фокусира на развијање заједничког значења. Више о томе: Tirosh-Samuelson 2009.

[14] Верски прописи налажу две врсте купања у миквама: редовно – уочи Шабата, празника, а посебно празника Јом Кипур – за мушкарце, и, за жене, сваког месеца, након периода – како би повратиле ритуалну чистоћу и поново започеле брачне односе. Жене обавезно користе микве и пре венчања, али и након порођаја. Ново посуђе, намењено за храну, мора бити потопљено у микве пре употребе (Citron, A. *Immersion of Vessels (Tevilat Keilim)*), али и пре празника Песаха. Микве се такође користи и при конверзији на јудаизам.

[15] *Тора* не спомиње експлицитно „микве", иако се бави *урањањем* у *Књизи Левитској* (3 Мој, 11:36 и поглавље 15), што рабинска традиција интерпретира као потребу за урањањем у окружењу налик микви ради очишћења. Рамбамова *Мишне Тора* излаже законе који се односе на урањање (Maimonides, *Mishneh Torah*). Класични рабински извори описују свеобухватна правила за изградњу и коришћење микве, истичући њен значај у односу на друге заједничке зграде као што су синагоге.

Слика 2. Поглед на део халвата хамама Иса-бега Исаковића, Нови Пазар (фото: Н. Албахари-Салаћанин)

Слика 3. Микве у женском делу халвата хамама Иса-бега Исаковића, Нови Пазар (фото: Н. Албахари-Салаћанин)

Синагога: културни континуитет и османска архитектонска ограничења

Иако не можемо искључити постојање синагоге и пре XIX века, доступни подаци нам за сада говоре да је синагога у Новом Пазару била изграђена 1857. године, и да су је новопазарски Јевреји звали „хавра".[16] Налазила се у махали Јалија у Подхамаму, поред реке Рашке, близу центра града. Изградња синагоге је изведена за време мандата председника општине Хезхије Бахара-Челебона (Mentović i Ajbl 2019: 21). Споља гледано, није се радило о класичној и препознатљивој култној грађевини већ, по свему судећи, о типу синагоге која је личила на „молитвени дом". Многи су је аутори стога називали и „јеврејском капелом" (Нешковић и др. 1988: 79). С обзиром на то да су постојали прописи о култним грађевинама неисламске вероисповести, по којима се цркве и синагоге нису смеле много издвајати, овакав изглед се у потпуности уклапао у задате прописе.[17]

Према реконструкцији коју је предложио Јован Нешковић током израде елабората за заштиту старе новопазарске чаршије, а који нам је данас једини сачувани податак о новопазарској синагоги, зграда је била вероватно од ћерпича, висока и са кровом на четири воде (Нешковић и др. 1988: 80). Правоугаоне основе и оријентисана ка истоку, главна дворана је била дугачка око 20 метара (Слика бр. 4). На јужној страни зграде се налазио улаз и четири лучно завршена прозора, док је на северној страни синагога имала три прозора, и један на галерији која се уздизала уз северозападни део зграде. У средини дворане је била уздигнута дрвена платформа *тева*, до које се стизало преко четири степеника.[18] На источној страни платформе, се налазио дрвени

[16] Иако је на ладину уобичајени назив за синагогу *кал*, на хебрејском *хавура* (חֲבוּרָה) значи „заједница", „група" или „друштво".

[17] Цркве и синагоге се нису градиле у централним деловима града, као ни у деловима града који су претежно били насељени муслиманским становништвом. Немуслиманске верске зграде нису смеле бити више од оближњих џамија. Грађевински прописи који су се примењивали према *Ебниуе Кануну* (Закону о грађевини) из XIX века прописивали су ниже висинске лимите за грађевине немуслимана (нпр. 9 метара за хришћане и Јевреје, у поређењу са 10,5 метара за муслимане). Често се захтевало и да верске грађевине немуслимана споља буду архитектонски скромније (нису се смеле градити од камена, већ само бондручном конструкцијом), те да визуелно не доминирају у силуети града. Додатно, немуслиманске заједнице су морале да плаћају *џизију* (порез), а у неким случајевима и додатне таксе за одржавање својих верских институција (Gençer& Çokuğraş 2016: 1–14).

[18] Иако синагоге немају неки утврђени спољашњи архитектонски облик – јер су најчешће подвргаване захтеву да су што мање „видљиве", тј. да не одскачу од општег изгледа околних грађевина – унутрашњи распоред синагоге често говори о

хејхал,[19] а испод степеница просторија за *генизу*.[20] На малој галерији са северне стране налазио се *езрат нашим* – женска галерија која се звала *ла сногита*[21] и која је од главне сале била одвојена дрвеном решетком – *мехицом.*[22] Поред молитвене дворане у окивиру синагоге је постојала још једна просторија која је служила као општински дом[23] и верска школа за децу (Нешковић и др. 1988: 78).[24]

Према предложеној реконструкцији новопазарског храма Мирјане Ајбл и Менте Ментовића, основа храма, са положајем тева у средишту дворане, типично је сефардска (Mentović i Ajbl 2019: 22). У најстаријој сарајевској синагоги, Ел Кал Вијежу из 1581. године, тева се налази на истом месту. Ова синагога, иако је током векова претрпела најмање три катастрофална пожара, и данас је очувана и налази се у Старој

њеној афилијацији. Наиме, сефардске, романиотске и ашкенаске грађевине се веома разликују по унутрашњој организацији простора. Сефардске синагоге су обично правоугаоног плана, оријентисане ка југу и декоративније, док су романиотске углавном четвртастог плана, оријентисане ка истоку и без унутрашње декорације. Оријентација ових синагога је веома занимљива јер није потпуно прецизна, будући да је, у балканским крајевима, оријентација ка Јерусалиму у југоисточном правцу.

[19] Cf, f. 19.

[20] *Генизе* су биле спремишта у која су се одлагале оштећене књиге које више нису биле за синагогалну употребу. Овде је интересантно што не знамо да ли се гениза налазила укопана у земљу (што је уопште обичај за генизе, које се иначе најчешће налазе на гробљима) или се само налазила испод платформе бима.

[21] *Сногита* је диминутивна форма речи *еснога*, што је ладино реч за синагогу. *Ла сногита* би на ладину значило „мала синагога" или „мали кал".

[22] Простор за жене одвојен преградом је стандарни део сефардских синагога све до почетка XX века. Овакву позицију женске галерије, са северне или северозападне стране грађевине, имале су синагоге у Сарајеву и Сплиту, као и Ахрида, синагога у Истанбулу.

[23] Назив за синагогу на хебрејском је *бет кнесет* בית כנסת – „дом окупљања".

[24] Све до 1912. године у овој просторији је функционисала јеврејска основна школа коју су Турци звали *јехуди мектеб*. Од 1913. године она постаје верска школа – *мелдар* (ова реч на ладину означава читање или студирање, те се често школе називају *мелдар* или *милдар*). Од 1907. до 1940. године учитељ у овој школи је био рабин Јерухам Конфорти. Ученика је било од 20 до 30, а за свој рад учитељ није добијао плату од општине, већ неку врсту надокнаде од родитеља. Ученици су били дечаци од пет до тринаест година, учили су квадратни алефбет и молитве на хебрејском које, како нису биле преведене на ладино, нису разумевали. Женска деца су основна знања добијала у породици, а касније и у Женској занатској школи. Након Првог светског рата Јевреји су почели да одлазе у државне школе, у којима су учили српски језик, а само су верску наставу имали одвојено. Касније су се укључивали у рад средњих школа и гимназија. У Новом Пазару је нижу гимназију (која је почела са радом 1914. године) од 1920. до 1941. похађало двадесет двоје јеврејске деце, углавном из богатијих јеврејских породица. Вишу гимназију је завршио само један ученик, Арон Коен (Mentović i Ajbl 2019: 26–29).

авлији у близини Башчаршије.[25] Изгледа да су јеврејски насељеници Новог Пазара, који су углавном дошли из Сарајева, желели да у својој новопазарској синагоги понове овај просторни распоред који су имали у својој претходној постојбини.

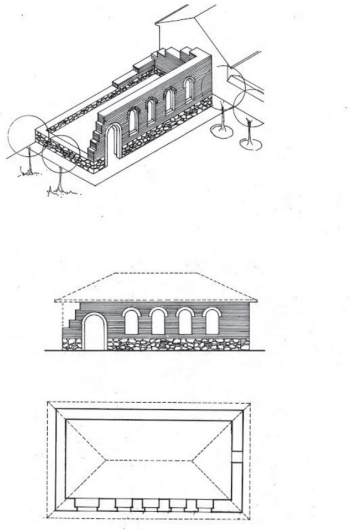

Слика 4. Реконструкција елевације и плана синагоге
(преузето од: Нешковић и др. 1988: 80, Слика 116)

Тридесетих година XX века јеврејска заједница Новог Пазара донела је одлуку да се изгради нова синагога. Израда пројекта нове синагоге, али и општинског дома, поверена је инжењеру Михаилу Балашову, док су се средства скупљала из донација. До 1938. године све је било припремљено за почетак градње, која је због погоршања међународне ситуације одложена за касније, а до које, због страдања Јевреја у Другом светском рату, никад није ни дошло.[26]

Синагога је знатно оштећена током савезничког бомбардовања Новог Пазара у новембру 1944. године. Након Другог светског рата, а због скоро потпуног уништења јеврејске заједнице, просторије синагоге су ненаменски коришћене све док зграду, у јесен 1979. године, у великој поплави, није однела река Рашка (Mentović i Ajbl 2019: 24).

[25] Ова синагога је од 1966. године служила као део музеја града Сарајева посвећеног Јеврејима Босне и Херцеговине. Од 2004. године поново је освећена и сада се користи у обе сврхе: и као музеј и као верски објекат.

[26] Године 2023. дошло се на идеју да се синагога обнови, чак је урађена и идејна скица како би обновљена синагога могла изгледати. Ни овај пројекат није изведен.

Јеврејска ћуприја (Ел ћупри чико): олакшавање поштовања Шабата кроз урбану инфраструктуру

Упоредо са изградњом синагоге у Новом Пазару је подигнут и мост на реци Рашки. Мост је повезивао центар града са Подхамамом, махалом у којој је живео највећи број јеврејских породица. Направљен од трошног материјала, мост се налазио у непосредној близини синагоге, на само 70-ак метара од главног градског моста. Новопазарци су га звали *јеврејска*, *јахудијска* или *чивутска ћуприја*, а Јевреји „Ел ћупри чико". Срушена је 1960. године.

У оквиру градског језгра, које је заштићено као специфично очувана амбијентална целина, синагога се налазила уз саму обалу реке. Такав положај је одговарао положају који су јеврејске махале или делови града имали и у другим градовима на територији Балкана,[27] на пример, у Београду, на обали Дунава, или у Земуну, на мочварном земљишту.

Одлика ове позиције унутар града јесте да се она одређивала у односу на главни трговачки центар (што је у овом случају чаршија), и увек уз сам њен обод. Често су се такве махале организовале у природно мање привлачним и мање безбедним деловима градских целина, често на обалама река где су плављења била редовна.

Поставља се питање зашто би традиционално прагматични Јевреји само за себе изградили још један мост, када се главни градски мост налазио у непосредној близини и могао се користити. Зашто би се излагали таквом трошку? И управо у одговору на ово питање долазимо до сазнања о томе каква је новопазарска јеврејска заједница била, бар од средине XIX века. Наиме, према халахичким прописима, на Шабат су одређене радње, као што је ношење предмета и ходање више од 960 метара, забрањене, јер се на тај начин крше прописи о неделању на Шабат, тачније, пропис о *техум Шабат*.[28] У мултиконфесионалном граду попут Новог Пазара, у Османском царству XIX века, примена овог закона била је сложена због урбаних и верских разноврсности. У пракси, у граду као што је Нови Пазар, где су живели муслимани, православни хришћани, Јевреји и други, одређивање граница *техума*

[27] Интересантно је да су се јеврејске махале и у Новом Пазару и у Београду звале *Јалија* (тур. „обала"), а тако се звала и једна од више јеврејских сарајевских махала, она на Бентбаши, крај Миљацке.

[28] Пропис о коме се морало водити рачуна је био пропис о *техум Шабат*, тј. о ограниченом кретању на Шабат. Он подразумева забрану кретања на празник дуже од 960 м од места где је особа била на почетку Шабата. Уколико су два насеља спојена или су врло близу (до 250 стопа између кућа), она се сматрају једним градом. Ипак, како се јеврејска махала налазила са обе стране Рашке, а река се најчешће сматрала границом насељеног простора, неопходност изградње овог моста се чини очигледном. Више о прописима техум Шабат код: Maimonides, *Hilchot Shabbat*.

било је изазовно, јер су верске заједнице имале своје квартове, а градска структура је била хетерогена.

Јеврејска заједница би поштовала техум унутар свог насеља, које је могло укључивати синагогу и друге кључне тачке, али прелазак у друге делове града или у суседне верске квартове могао је бити ограничен. Како је јеврејско становништво живело са обе стране реке Рашке, очигледно је да приступ синагоги без кршења прописа о техум Шабату није био могућ без постојања ове „јеврејске" ћуприје. Наравно, поставља се питање колико стриктно су се ови халахички закони могли спроводити у једној мултиетничкој средини у којој су Јевреји били само један од толерисаних „милета". Без даљих архивских истраживања, а посебно услед непостојања општинских књига и рабинских *респонси,* данас је јако тешко добити одговор на ово питање.[29]

Фото 5. Јеврејски мост (Ел ћупри чико), Нови Пазар
(преузето од: Mentović i Ajbl 2019: 23)

Јеврејско гробље у Новом Пазару: историјски значај, стање и напори при обнови

Тренутно у Новом Пазару нема значајних сачуваних јеврејских локалитета или обележја осим јеврејског гробља. Гробље је примарни остатак јеврејског живота у граду, и признато је као културни споменик

[29] Рабинске *респонсе* су одговори (одатле потиче и етимологија ове речи) познатих рабина у вези са јеврејским верским правом (халахом). Рабинске респонсе су стога, уколико су сачуване, један од најважнијих примарних историјских извора који постоје у јеврејској традицији.

од 1987. године. Уписано је у Централни регистар културних споменика Србије 1992. године (Mihaljević 2016). Иако заштићено, гробље је до недавно једва измицало пред новоградњом.[30] Некада на периферији града, у махали Поток, гробље се данас налази на веома повољној локацији и било је мета локалних инвеститора, те је његова заштита била од прворазредног значаја.[31]

Јеврејско гробље у Новом Пазару датира из прве половине XVIII века, из доба када су Јевреји систематично почели да се насељавају у овом граду. Пре тог времена, Јевреји Новог Пазара су користили Грчко гробље у Својбору (Mentović i Ajbl 2019: 24).

Према истраживању Марине Михаљевић, на гробљу се, како је уобичајено, налази и кућа за чувара гробља и његову породицу, и то на његовом северном крају. Гробље је некада садржало више од стотину гробова, различито обележених. Већина их је била са хоризонталним споменицима,[32] неки су били у облику саркофага[33] и саркофага над којима су се уздизали обелисци[34], али су многи и са вертикалним плочама.[35]

[30] О оваквом стању небриге према гробљу говори и једна песма Шабана Шаренкапића написана тим поводом: „Старо се зове Велико/ пошто око града / још неколико гробних поља има / и једно једино јеврејско/ похаран забран који припада мртвима / каиш посне земље коју отимају / у стамбеној градњи / живи умрлим / и пошто знам / да су листом грађене / у немилосрдној жудњи за кровом / ништа страшно не видим у томе / што су редом нове куће / циглено црвене / али душу вријеђа / сневесела идеја / о могућности постојања ичег / а дома нарочито дигнутог на костима". (наведено према: Mentović i Ajbl 2019: 26).

[31] Заштиту гробља су, након изузетне студије Марине Михаљевић (2016), која је указала на растућу угроженост овог локалитета, удруженим снагама спровели израелска амбасада у Београду и међународно удружење за заштиту угроженог јеврејског наслеђа, Јеврејско наслеђе Европе (Jewish Heritage Europe) https://jewish-heritage-europe.eu/2019/02/10/serbia-jewish-cemetery-in-novi-pazar-under-restoration (11. 3. 2025).

[32] Према јеврејској традицији, изглед споменика треба да буде одраз поштовања према преминулој особи, без обзира на њен материјални статус. Ипак, временом, а посебно због „суживота са другим културама", овај став је делимично измењен, што је довело до развоја одређене морфологије и симболике јеврејских надгробних споменика. Обичај подизања споменика (хебр. *мацева*) познат је још из библијских времена. Обележавање гробног места у облику хоризонталне равне плоче била је пракса Сефарада након изгона из Шпаније (Panić 2018: 29).

[33] Према аналогији са београдским сефардским гробљем, које је из сличног времена, надгробни споменици у облику саркофага служили су као обележја гробова угледних личности или рабина (Panić 2018: 32).

[34] Према Барбари Панић (2018: 34), појава обелиска у фунерарној уметности сефардских Јевреја одраз је „препорода културе старог Египта у европској уметности почетка 19. века".

[35] Обичај подизања вертикалних надгробних споменика је ашкенаског порекла, али је код Сефарада прихваћен већ крајем XIX века (Panić 2018: 34).

> Гробље је сада један од најугроженијих аспеката градског наслеђа [...] Цела локација је запуштена и прекривена жбуњем и прљавштином, а многе гробнице су чак и ископане. Споменици су у лошем стању; већина их је сломљена и преврнута. Упркос поновљеним иницијативама, градске комуналне службе нису успеле да заштите гробље од вандалских аката и нелегалне узурпације његове земље. (Mihaljević 2016: 111).

Иако уписано на листу заштићених културних добара, пропадање јеврејског гробља у Новом Пазару се није зауставило, и његова обнова и заштита је завршена тек 2018. године.[36]

Фото 6. Поглед на Јеврејско гробље пре рестаурације, Нови Пазар (фото: И. Черешњеш)

Фото 7. Улаз у Јеврејско гробље после обнове, Нови Пазар (фото: Сенад Жупљанин)

Закључак

Истраживање јеврејске материјалне културе у Новом Пазару открива вишеслојну нарацију о верској посвећености, културној отпорности и стратегијама прилагођавања које је примењивала јеврејска сефардска заједница унутар сложеног социо-политичког окружења Османског царства. Оснивање заједнице крајем XVIII века, првенствено од стране трговаца из Сарајева, кулминирало је формирањем структуриране верске општине (*кеила*) која је не само очувала верску и друштвену аутономију, већ је и активно доприносила економском и културном животу Новог Пазара.

[36] https://jewish-heritage-europe.eu/2019/02/10/serbia-jewish-cemetery-in-novi-pazar-under-restoration/ (10. 3. 2025).

У средишту овог специфичног етничког идентитета била је интеграција верске инфраструктуре која је истовремено поштовала халахичке захтеве и прилагођавала се османским урбанистичким ограничењима. Ритуално купатило уграђено у Иса-беговом хамаму представља ову дуалност, служећи као опипљив вид спровођења пракси ритуалне чистоће, док истовремено користи већ постојећу структуру исламске урбане архитектуре. Слично томе, синагога из 1857. године, вероватно архитектонски обликована по узору на сарајевски Ел Кал Виежо, представља доказ културног континуитета и очувања идентитета упркос ограничењима која су османске власти наметнула верским објектима немуслимана. Јеврејски мост (Ел ћупри чико), који олакшава поштовање Шабата, омогућавајући кретање без кршења халахичких забрана, додатно илуструје просторну и религијску домишљатост заједнице.

Јеврејско гробље се појављује као кључна тачка сећања и материјалне баштине, обухватајући векове сефардске присутности и верског живота у Новом Пазару. Његово постхолокаустно запостављање и физичко пропадање одражава шире регионалне обрасце маргинализације јеврејског наслеђа на Балкану. Међутим, недавне иницијативе за обнову наговештавају обновљену посвећеност очувању овог наслеђа, суоченог са изазовима урбаног развоја, ограниченим ресурсима и недовољно јасно дефинисаном политиком сећања. Ове иницијативе не само да рехабилитују физичка места, већ такође настоје да реинтегришу јеврејску историју у мултикултуралну нарацију Новог Пазара, подстичући интеркултурни дијалог и историјско помирење.

На крају, материјална култура јеврејске заједнице у Новом Пазару представља пример отпорности наслеђа која надилази трагично нестајање заједнице током Холокауста. Очување и проучавање ових опипљивих остатака је од суштинског значаја не само за одавање почасти сећању на несталу јеврејску заједницу Новог Пазара, већ и за обогаћивање савремених разумевања културне разноликости, суживота и историјског континуитета на Балкану.

Извори:

DAD (Državni arhiv Dubrovnika), mob. XXX, 81’ и 82’.
DAD, SANITA IARNP.
Maimonides, Rabbi Moshe ben Maimon, Sefer Taharah (1-10). *Mishneh Torah,* translated by Eliahu Touger. https:// https://www.sefaria.org/topics/mikveh?tab=notable-sources (1. 3. 2025).
Maimonides, Rabbi Moshe ben Maimon, Hilchot Shabbat, 28. *Mishneh Torah,* translated by EliahuTouger. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/935250/jewish/Shabbat-Chapter-Twenty-Eight.htm (1. 3. 2025).

Библиографија

Винавер, В. (1976). *Дубровник и Турска у 18. веку*. Београд: Научно дело.
Ђорђевић, С. (1975). Хамам у Новом Пазару. *Рашка баштина*, 1, 137–144.
Ђорђевић, Т. (1933). Јевреји и Срби за време прве владавине кнеза Милоша 1815–1839. *Годишњица Николе Чупића*, 35, 23–25.
Đurić Zamolo, D. (1970). Jevrejski amam u Beogradu. U: A. Levi (ur.), *Jevrejski almanah 1968–1970.* Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 187–197.
Нешковић, Ј., Фолић-Куртовић Н., Ђорђевић С. и Радовић Р. (1988). *Стара чаршија у Новом Пазару. Заштита и ревитализација*. Краљево: Завод за заштиту културних споменика.
Радовић, М. (2006). Јеврејска општина у Новом Пазару. У: Д. Премовић-Алексић (ур.), *Новопазарски зборник 29.* Нови Пазар: Музеј „Рас", 169–177.
Храбак, Б. (1989). Рашки пазари у XV и XVI веку. *Наша прошлост*, 4, 71–110.
Чар Дрнда, Х. (1984). Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа. У: Е. Мушовић (ур.), *Новопазарски зборник 8*. Нови Пазар: Завичајни музеј, 77–103.

Albahari-Salaćanin, N. (2019). Mikve u Novom Pazaru. *Novopazarski zbornik*, 42, 217–221.
Citron, A. *Immersion of Vessels (Tevilat Keilim)*. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1230791/jewish/Immersion-of-Vessels-Tevilat-Keilim.htm (12. 4. 2025).
Čelebi, E. (1973). *Putopis.* Sarajevo: Svijetlost.
Gençer, C. İ. & Çokuğraş, I. (2016). Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820–1900). *Megaron*, 1 (1) https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON_11_1_1_14.pdf (23. 3. 2025).
Huseinović, E. (2020). The Foundations of Isa Beg Ishakovic in Skopje, Novi Pazar and Sarajevo. *International Journal of Interdisciplinary Studies in Art and Communication*, 1, 74–80.
Kreševljaković, H. (1952). *Banje u Bosni i Hercegovini (1462–1916)*. Sarajevo: Svijetlost.
Mentović, M. i Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
Mihaljević, M. (2016). The Jewish Heritage of Novi Pazar: A Case of Decaying Memory. *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 27(1-2) (2013/April 2016), 103–120.
Tirosh-Samuelson (2009), Virtue and Happiness. In: S. Nadler & T. Rudavsky (eds.), The Cambridge History of Jewish Philosophy. Volume One: From Antiquity through the Seventeenth Century. New York: Cambridge University Press, 705–767.
Panić, B. (2018). *Spomeničko memorijalni kompleks jevrejskog groblja u Beogradu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej.
Škrijelj, Z. (2012). Novi Pazar During the Ottoman Period in Various Travelogues. In: Mehmet Ali Bolat (ed.), *Uluslararası Öğrenci Sempozyumu* (Bildiri Kitap 9 – Tarih), 6. Tokat: Gaziosmahpasha Universitesi, 346–362.
Vicentini, C. B., Simonetti, O., Martini, M., Contini, C. (2023). The Italian Lazarets of the Adriatic Sea: From Their Institution to the Fight Against the Economic and Demographic Collapse Caused by Epidemics. *InfezMed (Le Infezioni in Medicina)*,

Mar 1, 31(1), 116–126. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36908396/ (21. 4. 2025).
Zdravkovski, A. (2022). *The Sandžak of Novi Pazar: Millets, Nations, Empires*. Langham, Maryland: Lexington Books.

Jewish Monumental Material Culture in Novi Pazar: Historical Evolution, Religious Infrastructure, and Heritage Conservation

Čedomila Marinković

Summary

This study examines the Jewish material culture of Novi Pazar, emphasizing the historical evolution, religious infrastructure, and cultural conservation of its Sephardic Jewish community during the Ottoman Empire and post-war periods. The community, founded in the late eighteenth century by merchants from Sarajevo, developed a structured kehillah that preserved religious and social autonomy. This study relies on archaeological evidence, archival documentation, and recent preservation efforts to reconstruct the spatial and material aspects of Jewish life in Novi Pazar, emphasizing the community's religious practices, cultural identity, and constant challenges in heritage preservation amidst urban transformation. Prominent religious structures include the ritual bath (mikveh) incorporated into the Isa Beg Hammam, demonstrating architectural adaptation to Ottoman urban limitations and compliance with halakhic purity regulations. The 1857 synagogue, likely inspired by Sarajevo's El Kal Viejo, demonstrates cultural continuity despite Ottoman-imposed limitations on non-Muslim religious design. The Jewish Bridge (El ćupri čiko) eased Sabbath observance by allowing transit without infringing halakhic regulations. The Jewish cemetery constitutes a significant material testament to the community's historical existence. In spite of the destruction during the Holocaust and later disregard, new restoration initiatives by local officials and NGOs seek to save this place, addressing the issues posed by urban expansion and the politics of remembering. This study emphasizes the significance of material culture in recreating minority histories and illustrates the interaction between religious practice, urban environment, and cultural identity. It contributes to extensive dialogues regarding Ottoman pluralism, Balkan multiculturalism, and the conservation of Jewish legacy in the Balkans.

Keywords: Jewish material culture, Novi Pazar, Sephardic Jews, Ottoman Empire.

Чедомила Маринковић / Čedomila Marinković
Римон центар за проучавање и промоцију јеврејског наслеђа, Земун /
Rimon Center for the Study and Promotion of Jewish Heritage, Zemun
E-mail:cedomilamila@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5977-8974

Примљено/Received: 23. 4. 2025.
Прихваћено/Accepted: 30. 6. 2025.